

การสะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตน และใคร่ครวญภายในของนักศึกษา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี (มจร.) ภายหลังจากจัดดำเนินการโครงการสังคม Students ' Self-Inquiry Learning-Reflection and Inner Contemplation at King Mongkut University of Technology Thonburi after Implementing a Social Activity Project

จรีพร กาญจนการณ ^{1*}

Jureeporn Kanjanakaroo ^{1*}

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาแบบมีส่วนร่วม มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อศึกษาการสะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตนและใคร่ครวญภายในของนักศึกษามหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี (มจร.) ภายหลังจากดำเนินโครงการกิจกรรมทางสังคม เป็นการศึกษาโดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ เครื่องมือสำคัญในการวิจัยคือ การสังเกต การสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่ม และแบบสอบถามปลายเปิด ซึ่งเป็นแบบรายงานการประเมินผลการเรียนรู้ด้วยตนเอง โดยมีกลุ่มตัวอย่างและผู้ให้ข้อมูลสำคัญคือ นักศึกษา มจร. ในกลุ่มของวิชาศึกษาทั่วไป จำนวน 39 คน วิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์สถิติพื้นฐาน การวิเคราะห์เนื้อหา และวิเคราะห์เชิงสรุปแบบอุปนัย ผลการศึกษาพบว่า ขั้นตอนในการจัดดำเนินการโครงการทางสังคมของนักศึกษามีลักษณะเริ่มตั้งแต่การประชุมระดมสมองกลุ่มเพื่อการเลือกหัวข้อโครงการ การเลือกพื้นที่การดำเนินกิจกรรม การวางแผนงาน ตลอดจนการเผชิญปัญหาอุปสรรคต่างๆร่วมกัน ผลการสะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตนและใคร่ครวญภายในของนักศึกษา ซึ่งมีลักษณะเป็นการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง ในเรื่องดังต่อไปนี้ คือ ความอดทน (100%) ความสามัคคี (100%) ความเมตตา(92.31%) ความรับผิดชอบ (74.36%) และ ความตรงต่อเวลา (51.28%) สำหรับปัญหาอุปสรรคที่สำคัญต่อการเรียนรู้ คือ ความรู้สึกกังวลใจเกี่ยวกับคะแนนสอบ(100%) ปัญหาการแข่งขันระหว่างกลุ่ม (100%)และความไม่ไว้วางใจต่อกันในกลุ่ม (17.95%)

คำสำคัญ โครงการสังคม การสะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตนเอง และใคร่ครวญภายใน

Abstract

The main objective of this participatory research is to study students' self-inquiry learning-reflection and inner contemplation after the implementation of a social activity project. The study was conducted in King Mongkut University of Technology Thonburi (KMUTT). It used qualitative methodology. The research instruments used to collect the data were observations, in-depth interviews, group discussions and open-ended form (students' learning self-report). The samples and key informants were thirty-nine KMUTT students studied in the subject area of general education. The data analysis involved fundamental statistical analysis, content and inductive analysis. The results of this research showed that the steps to implement the project activities, ranging from the beginning to the end were

¹ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. คณะศิลปศาสตร์ สายสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี

* Corresponding author : e-mail : jureeporn.kan@kmutt.ac.th

group brain storming for project topic, project site selection, planning, and problem confronting. Additionally, these students' self-inquiry learning-reflection and inner contemplation were transformative learning - Endurance or Patience (100%), Unity (100%), Compassion (92.31%), Responsibility (74.36%), and Punctuality (51.28%). The problems of their learning were the anxiety about test score (100%), competition among groups (100%), and untrustworthiness among group members (17.95%).

Keywords: Social Activity Project, Self-Inquiry Learning-Reflection and Inner Contemplation

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เป้าหมายการปฏิรูปการศึกษานั้น เป็นการสร้างการเรียนรู้แบบองค์รวม ที่เน้นให้ผู้เรียน เก่ง-ดี-มีความสุข ทั้งนี้เพราะพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542 ได้ระบุไว้ว่า การจัดการศึกษาต้องเป็นไปเพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้คู่คุณธรรม มีจริยธรรมและวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข ทั้งนี้สอดคล้องกับหลักการจัดการศึกษาทั่วไป (general education) ในหลักสูตรระดับปริญญาตรีที่เริ่มมาจากความคิดว่า การพัฒนาคนหรือทรัพยากรมนุษย์จะต้องมีความสมบูรณ์และสมดุลตามองค์ประกอบธรรมชาติของมนุษย์ คือร่างกาย และจิตใจ (อารมณ์ ความคิด สติปัญญา และจิตวิญญาณ) ดังนั้นการจัดการศึกษาทั่วไปจึงควรต้องทำให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ดังต่อไปนี้ คือ เกิดความรู้ที่รู้จักจริง เกิดปัญญาที่เชื่อมโยงความรู้ต่างๆได้ และเกิดจิตสำนึกเพราะเข้าใจตนเองที่สัมพันธ์กับสรรพสิ่งทั้งหลาย ซึ่งการเรียนรู้ดังกล่าวนี้จะเกิดขึ้นได้นั้นผู้เรียนต้องมีการเรียนรู้แบบที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานในตน (transformative learning) (ประเวศ วะสี, 2549) โดยควรต้องมีลักษณะเป็นการเรียนรู้ที่มาจากการสะท้อนการเรียนรู้แบบย้อนมองตน และใคร่ครวญภายใน (Self-Inquiry and Inner Contemplation) (จักกาคม มหิสรากุล, 2557)

มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี (มจธ.) เป็นสถาบันอุดมศึกษาไทยที่อยู่ในกำกับดูแลของรัฐบาล จึงเป็นหนึ่งในสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาของประเทศ ซึ่งมีหน้าที่โดยตรงในการ

สร้างความงอกงามทางปัญญาผ่านกระบวนการผลิตกำลังคนระดับสูงที่จะสร้าง สังคมอุดมปัญญา ให้เกิดขึ้น (สำนักงานรับรองมาตรฐานและประเมินคุณภาพการศึกษา(องค์การมหาชน),2549) มจธ. ได้ประกาศนโยบายด้านการเรียนรู้ในแผนปฏิบัติการด้าน การศึกษา 2555-2559 มุ่งเน้นการพัฒนากรอบคุณลักษณะบัณฑิตอันพึงประสงค์ (บัณฑิต จีพากร,2554) และมีสำนักศึกษาทั่วไป ทำหน้าที่จัดการเรียนการสอนรายวิชาในหมวดศึกษาทั่วไป ซึ่งมุ่งเน้นพัฒนาคุณลักษณะของผู้เรียนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์(สำนักศึกษาทั่วไป ,2552) ซึ่งในการจัดการเรียนการสอน ที่เป็นโปรแกรมการเรียนการสอนในวิชาศึกษาทั่วไปที่จัดบริการให้นักศึกษาระดับปริญญาตรีในแต่ละคณะ ภาควิชาต่างๆ ของมหาวิทยาลัยนั้น วิชามนุษย์กับหลักจริยศาสตร์เพื่อการดำเนินชีวิต เป็นวิชาหลักที่สำคัญในกลุ่มสังคมศาสตร์มนุษยศาสตร์ ที่มีใช้มีเพียงการสอนเนื้อหาวิชาในหลักสูตร แต่ยังมีรูปแบบการจัดการเรียนการสอนเป็นเอกลักษณ์พิเศษที่เน้นให้นักศึกษาเรียนรู้ผ่านการดำเนินการจัดทำโครงการทางสังคมในลักษณะเป็นกลุ่มห้องเรียนย่อย(จรีพร กาญจนการุณ, 2556)

ภารกิจหลักที่สำคัญยิ่งในการพัฒนาคุณลักษณะของผู้เรียนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ของมหาวิทยาลัยก็คือ การพัฒนานักศึกษาให้มีคุณธรรมและจริยธรรม และจรรยาบรรณในวิชาชีพ ตามวิสัยทัศน์ คือ มุ่งธำรงปณิธานในการสร้างบัณฑิตที่เก่งและดี การที่มหาวิทยาลัยจะสามารถบรรลุเป้าประสงค์ ภารกิจดังกล่าวนี้ วิชามนุษย์กับหลักจริยศาสตร์เพื่อการดำเนินชีวิต ซึ่งเป็นหนึ่งในวิชาหลักของวิชาศึกษาทั่วไป จึงเป็นวิชาที่ได้รับการคาดหวังว่าจะสามารถ

ตอบสนองต่อภารกิจดังกล่าว และช่วยสนับสนุนให้ระบบการศึกษาปัจจุบันบรรลุเป้าหมายการปฏิรูปการศึกษาตามแนวทางพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542

จากเหตุผลดังกล่าว ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเรื่องการสะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตนและใคร่ครวญภายในของนักศึกษา มจร. ภายหลังจากดำเนินโครงการทางสังคมในวิชามนุษย์กับหลักจริยศาสตร์เพื่อการดำเนินชีวิต

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาการสะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตน และใคร่ครวญภายในของนักศึกษา มจร. ภายหลังจากดำเนินโครงการทางสังคมในวิชามนุษย์กับหลักจริยศาสตร์เพื่อการดำเนินชีวิต

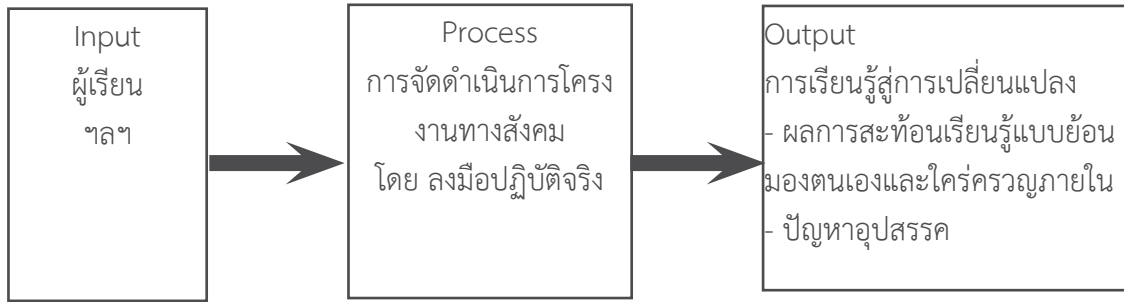
กรอบแนวคิดทฤษฎีในการศึกษาวิจัย

การเรียนรู้ หมายถึง การศึกษาเพื่อให้เกิดความรู้อย่างเข้าใจ (<http://th.w3dictionary.org/>) Ambrose (2010) ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ในชั้นเรียนไว้ ซึ่งหนึ่งในความหมายที่สำคัญดังกล่าว นั่นคือ การเรียนรู้ เป็นการเปลี่ยนแปลงของ ความรู้ ความเชื่อ และพฤติกรรม หรือทัศนคติ นั่นเอง (จรัสพร กาญจนการุณ, 2556) ส่วนจิตปัญญาศึกษา (Contemplative Education) คือ กระบวนการเรียนรู้จากภายใน ทำให้ได้มาซึ่งความรู้จากประสบการณ์ และกระบวนการ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในตนเอง ให้ตระหนักเห็นคุณค่าของความเป็นมนุษย์ เรียนรู้ที่จะรัก เรียนรู้ในการเข้าถึงความจริง เรียนรู้ที่จะยอมรับความหลากหลายทางความคิดมากขึ้น นำไปสู่ความตั้งใจที่จะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น ซึ่งเป็นการพัฒนาคุณลักษณะภายในที่ถาวรของผู้เรียน ซึ่งในหลักสูตรการเรียนการสอนที่มีอยู่แล้วสามารถนำแนวคิดดังกล่าวนี้มาบูรณาการกับเนื้อหา ได้กับทุกระดับของการศึกษา (Hart, 2004) กระบวนการพัฒนาปัญญาภายในบุคคลดังกล่าวยังสัมพันธ์กับวิธีทำให้เกิดปัญญา 3 วิธี (พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตโต), 2543. อ้างถึงในอรอนงค์ แจ่มผล, 2556) คือ วิธีที่ 1 ปัญญาเกิด

จากการสวดเล่าเรียนหรือถ่ายทอดต่อกันมา วิธีที่ 2 ปัญญาเกิดจากการพิจารณาหาเหตุผลด้วยตนเอง วิธีที่ 3 ปัญญาเกิดจากการลงมือปฏิบัติฝึกหัดอบรม ด้วยการได้รับความรู้มาโดยผ่านความเงียบ (silence) การมองเข้าไปภายใน (looking inward) การไตร่ตรองอย่างลึกซึ้ง (pondering deeply) และการเฝ้ามองเนื้อหาภายในจิตสำนึกของเรา (consciousness)

ดังนั้นการสะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตนและใคร่ครวญภายใน (Self-Inquiry and Inner Contemplation) จึงเป็นส่วนสำคัญลักษณะหนึ่งของผู้เรียนที่จะมีการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นภายในตนเอง (จักกาคม มหิสรกุล, 2557) ด้วยแนววิธีที่ว่าปัญญาเกิดจากการลงมือปฏิบัติ ทำให้ได้มาซึ่งความรู้จากประสบการณ์ และกระบวนการ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในตนเอง เรียกว่า เป็นการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง (Transformative Learning) ซึ่งถือเป็นเป้าหมาย (จุมพล พูลภัทรชีวิน, 2552) อันได้แก่ การตระหนักเห็นคุณค่าของความเป็นมนุษย์ การเรียนรู้ที่จะยอมรับความหลากหลายทางความคิด ความตั้งใจที่จะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น เป็นต้น

ทั้งนี้การจัดการศึกษาทั่วไปในวิชามนุษย์กับหลักจริยศาสตร์เพื่อการดำเนินชีวิต ในวิชาศึกษาทั่วไป ซึ่งหนึ่งในการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญนั้น มีรูปแบบให้นักศึกษาได้จัดดำเนินการกิจกรรมโครงการทางสังคมขึ้น โดยคาดหวังถึงผลลัพธ์ส่วนที่สำคัญที่จะทำให้นักศึกษาเกิดการเรียนรู้ภายในตนเองซึ่งสามารถสะท้อนการเรียนรู้ ด้วยการย้อนมองตน และใคร่ครวญภายใน อันเป็นวิธีที่ทำให้ได้มาซึ่งปัญญาที่สำคัญตามแนวคิดของจิตตปัญญาศึกษา ซึ่งได้มีการนำองค์ความรู้ดังกล่าวนี้มาเผยแพร่สู่ มจร. (เอกรัตน์ รวยรวยและคณะ, 2557) เพื่อบูรณาการเข้าสู่การเรียนการสอน และ เป็นการสร้างความงอกงามทางปัญญา ก่อเกิด สังคมอุดมปัญญา ขึ้น ซึ่งสามารถเขียนตามแนวคิดเชิงระบบ(Bertalanffy, 1968) ดังแผนภูมิต่อไปนี้

คำถามในการวิจัย

การจัดดำเนินการโครงการทางสังคม ของ นักศึกษามหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี (มจธ.) มีลักษณะขั้นตอนอย่างไร ผลของการสะท้อน การเรียนรู้ แบบย้อนมองตนเองและใคร่ครวญภายในของ นักศึกษามีอะไรบ้าง และมีปัญหาอุปสรรคอะไรบ้าง

คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

การสะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตนเองและ ใคร่ครวญภายในของนักศึกษา มจธ. หมายถึง การที่ นักศึกษา มจธ. มีการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นภายในตนเอง ด้วยวิธีการสงบนิ่งย้อนระลึกทบทวนถึงความรู้สึก ของตน เกิดขึ้นจากประสบการณ์ตรงในการลงมือ ปฏิบัติจริงด้วยการจัดดำเนินการโครงการงานทางสังคม ในวิชามนุษย์กับหลักจริยศาสตร์เพื่อการดำเนินชีวิต และเป็น การเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดผลทางบวกที่เป็น ประโยชน์ต่อตนเองและสังคม

โครงการงานทางสังคม หมายถึง กิจกรรมกลุ่มที่ เกี่ยวข้องเป็นประโยชน์ต่อสังคมและชุมชน อาทิ กิจกรรมที่นำความรู้ต่างๆเข้าช่วยเหลือชุมชน กิจกรรมจิตอาสาอื่นๆ เป็นต้น โดยเป็นส่วน หนึ่งของการเรียนการสอนในวิชามนุษย์กับหลัก จริยศาสตร์เพื่อการดำเนินชีวิต หมวดวิชาศึกษาทั่วไป และกิจกรรมเหล่านี้ดำเนินการโดยกลุ่มนักศึกษา มจธ. ที่ลงทะเบียนเรียนในวิชาดังกล่าว ในภาคการ ศึกษาชั้นๆ

ขอบเขตของการวิจัย

เป็นการศึกษาในภาพรวมตามการรับรู้ของ นักศึกษาระดับปริญญาตรี มจธ. ซึ่งเป็นกลุ่มตัวอย่าง ที่กำลังศึกษาวิชามนุษย์กับหลักจริยศาสตร์เพื่อการ ดำเนินชีวิต ในปีการศึกษา 1/2557

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิง คุณภาพ (Qualitative methodology) โดยมีการ เลือกกรณีศึกษา โดยเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเฉพาะ เจาะจง (Purposive Sampling) จากนักศึกษา มจธ. ที่ลงทะเบียนศึกษาในกลุ่มวิชาศึกษาทั่วไป วิชามนุษย์ กับหลักจริยศาสตร์เพื่อการดำเนินชีวิต ในปีการศึกษา 1/2557 ได้กลุ่มตัวอย่างเป็นนักศึกษากลุ่มย่อย 1 กลุ่ม มีจำนวนสมาชิกทั้งหมด 39 คน ทั้งนี้มีเกณฑ์การเลือก คือ ต้องเป็นกลุ่มที่ผู้วิจัยสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมใน กระบวนการทำงานของกลุ่มย่อยในฐานะของอาจารย์ ที่ปรึกษาประจำกลุ่ม ซึ่งผู้วิจัยจะมีโอกาสติดตามเข้า ร่วมดูแลการทำงานของกลุ่ม ทั้งในห้องเรียนรวม(ห้อง บรรยาย)และห้องเรียนย่อย รวมถึงกิจกรรมภาค สนาม เป็นการใช่วิธีการศึกษาวิจัยแบบมีส่วนร่วม (participatory research) ทั้งนี้ผู้วิจัยใช้วิธีการสังเกต ทั้งแบบมีส่วนร่วม และไม่มีส่วนร่วม การสัมภาษณ์ เชิงลึกผู้นำ และผู้ที่มีบทบาทสำคัญๆ ของกลุ่ม การ สทนากลุ่มแบบเป็นทางการ และไม่เป็นทางการ (formal and informal focus group discussion) และใช้แบบประเมินผลการเรียนรู้ ซึ่งมีลักษณะเป็น แบบสอบถามปลายเปิด (open-ended form) มี ลักษณะเป็นแบบรายงานการประเมินสะท้อนผลการ เรียนรู้ด้วยตนเองของนักศึกษา ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นตาม กรอบความคิดในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ โดยหลังการ ดำเนินกิจกรรมโครงการงานทางสังคมเสร็จสิ้นแล้ว ผู้วิจัย จะให้นักศึกษาแต่ละคนในกลุ่มได้สะท้อนผลการเรียน รู้ของตนเอง ออกมาในรูปข้อเขียนการบรรยายความ รู้สึกลงในแบบประเมินผลการเรียนรู้ด้วยตนเอง ซึ่งจัด กระทำในห้องเรียนย่อย ภายหลังจากการนั่งสงบนิ่งและ ย้อนระลึกทบทวนถึงความรู้สึกของตนเองต่อการจัด

ดำเนินการกิจกรรมโครงการสังคมเป็นเวลา 10-15 นาที

ทั้งนี้ผู้วิจัยได้ขอความร่วมมือกลุ่มตัวอย่างในการเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อการศึกษาวิจัยตั้งแต่เบื้องต้น โดยแจ้งให้กลุ่มตัวอย่างทราบว่า การศึกษาวิจัยครั้งนี้ จะมีการนำเสนอข้อมูลในภาพรวมเท่านั้น กลุ่มตัวอย่างมีอิสระในการให้ข้อมูลอย่างเต็มที่ ข้อมูลส่วนบุคคลจะได้รับการปกปิดคุ้มครอง ไม่มีการเปิดเผยข้อมูลใดๆ เป็นลักษณะส่วนบุคคล และไม่มีผลกระทบต่อคะแนนของนักศึกษา ผู้วิจัยยินดีแจ้งผลการวิจัยให้กลุ่มตัวอย่างทราบเมื่อการศึกษาวิจัยเสร็จสิ้น

ในขั้นตอนการวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลทั้งหมด และใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (content analysis) การวิเคราะห์แบบสรุปเชิงอุปนัย (induction) การวิเคราะห์สถิติพื้นฐาน ค่าร้อยละ และการนำเสนอผลการศึกษาวิจัยเชิงพรรณนาวิเคราะห์

2. ผลการดำเนินโครงการของกลุ่มตัวอย่าง

2.1 ลักษณะรูปแบบโครงการของกลุ่มตัวอย่าง

หัวข้อ	ข้อมูลเกี่ยวกับโครงการ
ชื่อโครงการ	พี่น้องแบ่งปัน
สถานที่จัดทำโครงการ	ศูนย์พัฒนาเด็กก่อนวัยเรียนวัดพุทธบูชา บางมด เขตทุ่งครุ กรุงเทพมหานคร
กลุ่มเป้าหมาย	เด็กก่อนวัยเรียน (2-6 ปี) จำนวน 40 คน
วัตถุประสงค์โครงการ	เพื่อให้ความรักความอบอุ่นใจ กระตุ้นความสนใจ ความสนุกสนาน และความคิดสร้างสรรค์ต่อ เด็กก่อนวัยเรียนที่เป็นกลุ่มเป้าหมาย
ลักษณะรูปแบบกิจกรรม	กิจกรรม เล่านิทานด้วยการแสดงหุ่นมือ กิจกรรมเขียนอ่านด้วยสีสันทัน (การวาดภาพระบายสี) และสนทนาการด้วยเกมส์หรรษา ปิดโครงการด้วยกิจกรรม พี่กับน้องถ่าयरูปร่วมกัน

ผลการศึกษาวิจัย

การศึกษาเรื่อง การสะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตน และใคร่ครวญภายในของนักศึกษามหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี (มจธ.) หลังการจัดดำเนินการโครงการสังคม นำเสนอดังต่อไปนี้

1. ผลการวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานของกลุ่มตัวอย่างในการศึกษาวิจัย ข้อมูลพื้นฐานของกลุ่มตัวอย่างในการวิจัยครั้งนี้ เป็นนักเรียน มจธ. ซึ่งกำลังศึกษาริชาตมนุษยกับหลักจริยศาสตร์เพื่อการดำเนินชีวิต ซึ่งเป็นวิชาในกลุ่มวิชาศึกษาทั่วไป จำนวนทั้งหมด 39 คน เป็นเพศชาย 21 คน (53.85%) เพศหญิง 18 คน (46.15%) มีอายุ 16 ปี ถึง 18 ปี 36 คน (92.31%) มากกว่า 18 ปี 3 คน (7.7%) กำลังศึกษาอยู่ชั้นปีที่ 1 จำนวน 36 คน (92.31%) ชั้นปีที่ 2 จำนวน 3 คน (7.7%) เป็นนักศึกษาคณะวิทยาศาสตร์ 12 คน (30.77%) คณะครุศาสตร์อุตสาหกรรมฯ 12 คน (30.77%) และคณะวิศวกรรมศาสตร์ 15 คน (38.46%)

2.2 ขั้นตอนการจัดดำเนินการโครงการฯ

ขั้นตอนการจัดดำเนินการโครงการ	
ขั้นที่ 1 การประชุมกลุ่ม เพื่อเลือกหัวหน้ากลุ่ม ปรากฏการณ์จริง พบว่า หัวหน้ากลุ่ม ได้รับการเสนอชื่อจากสมาชิกในกลุ่มโดยมีการโหวตรับรองจากสมาชิกทุกคนเป็นเอกฉันท์ และมีการแบ่งงานกันทำตามความสมัครใจ	
ขั้นที่ 2 การกำหนดหัวข้อโครงการ และพื้นที่ทำกิจกรรม ปรากฏการณ์จริง พบว่า มีการระดมสมองกลุ่มเพื่อค้นหาประเด็นปัญหาที่สนใจ มีการวางแผนกำหนดร่างรายการกิจกรรมคร่าวๆ	
ขั้นที่ 3 การลงสำรวจพื้นที่สถานที่ที่คาดว่าจะใช้ในการจัดกิจกรรม ปรากฏการณ์จริง มีการจัดทีม(2-3กลุ่มย่อย) ลงสำรวจพื้นที่ชุมชนเป้าหมายรอบๆ มหาวิทยาลัยหลายแห่ง	
ขั้นที่ 4 การประชุมกลุ่มหาข้อสรุป และการเขียนข้อเสนอโครงการ ปรากฏการณ์จริง พบว่า มีการถกเถียง ถึงข้อดีข้อเสีย ของตัวโครงการ พื้นที่ และกิจกรรมที่กำหนดไว้แต่เดิมในขั้น2 นำสู่การคัดเลือกพื้นที่ที่เหมาะสม รวมทั้งการปรับปรุงรายละเอียดต่างๆ ของตัวกิจกรรมให้สอดคล้องกัน เช่น กำหนดวัตถุประสงค์ ระยะเวลาในการทำกิจกรรม พื้นที่เป้าหมายให้ชัดเจน	
ขั้นที่ 5 การสอบการนำเสนอข้อเสนอโครงการ ต่อคณะกรรมการวิชา ในห้องเรียนรวมใหญ่ โดยมีเกณฑ์การให้คะแนน เรื่อง เวลาการนำเสนอ (กลุ่มละ10นาที) ความครบถ้วนของเนื้อหา ฯลฯ ปรากฏการณ์จริง พบว่า ตัวแทนแต่ละกลุ่มนำเสนอข้อเสนอโครงการ นักศึกษาส่วนใหญ่มีความกังวลใจต่อคะแนนสอบ โดยเฉพาะตัวแทนที่รับผิดชอบในการนำเสนอ และมีการควบคุมผลการให้คะแนนสอบตามเกณฑ์โดยเข้มงวดจากกรรมการฯ	
ขั้นที่ 6 การจัดดำเนินการกิจกรรมโครงการตามแผนงานที่ได้รับอนุมัติ ปรากฏการณ์จริง พบว่ามีการลงพื้นที่เป้าหมายเพื่อปฏิบัติตามแผนงานเป็นกลุ่ม มีปัญหาอุปสรรคที่ไม่คาดคิด เช่น สมาชิกบางคนมาล่าช้า เด็กเล็กที่เป็นกลุ่มเป้าหมาย บางคนร้องไห้ ซ้ำอ้าย วิ่งเล่น ไม่ให้ความร่วมมือ ฯลฯ ทำให้กลุ่มนักศึกษาต้องปรับตัวเพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้า	

ขั้นที่ 7 ประชุมกลุ่ม การทำรายงานการประเมินสะท้อนผลการเรียนรู้ การเขียนรายงานสรุปผลการดำเนินโครงการ
ปรากฏการณ์จริง ในกรณีศึกษากลุ่มตัวอย่างนี้ ผู้วิจัยได้จัดให้นักศึกษาได้นั่งสงบนิ่งระลึบทบทวนถึงความ
รู้สึกภายในตนเป็นเวลา 15 นาที ก่อนที่จะให้ทุกคนได้เขียนแบบรายงานการประเมินสะท้อนผลการเรียนรู้ด้วย
ตนเอง ในห้องเรียนย่อย หลังจากนั้น ในฐานะที่ปรึกษา จึงได้ร่วมกับแกนนำกลุ่ม อำนวยความสะดวกในการ
จัดสนทนากลุ่มกระตุ้นสร้างบรรยากาศให้เกิดประเด็นการสนทนา เช่น ความรู้สึกหลังทำกิจกรรม ปัญหา
อุปสรรค แนวทางแก้ไข ฯลฯ นักศึกษาได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน และได้นำประเด็นต่างๆเหล่านี้ไปเขียน
รายงานสรุปผลการดำเนินโครงการ

ขั้นที่ 8 การสอบการสัมมนาและส่งรายงานสรุปผลการดำเนินโครงการ
ปรากฏการณ์จริง พบว่า นักศึกษาในกลุ่มส่วนใหญ่มีความกังวลใจต่อคะแนนสอบของกลุ่มตนที่ต้องเปรียบ
เทียบกับกลุ่มอื่นๆ ตัวแทนกลุ่มที่รับผิดชอบการนำเสนอ และตัวนักศึกษาที่ถูกกรรมการสุ่มเรียกให้ออกไป
อ่านผลการสะท้อนการเรียนรู้มีความเครียด ภายในห้องสอบนักศึกษาทุกคนต้องเป็นฝ่ายรับฟังการนำเสนอ
สรุปผลโครงการของตัวแทนแต่ละกลุ่ม นักศึกษาไม่มีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้ หรือสร้างเครือข่ายความ
สัมพันธ์ใดๆ และมีการบังคับใช้เกณฑ์การวัดประเมินผลอย่างเข้มงวด เช่นเดียวกับ การสอบการนำเสนอข้อ
เสนอโครงการ ในขั้นที่ 5

2.3 ผลการสะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตน และใคร่ครวญภายใน ของนักศึกษา มจร. ซึ่งวิเคราะห์
สังเคราะห์สรุปรวบรวมจากแบบรายงานการประเมินสะท้อนผลการเรียนรู้ด้วยตนเอง

ผลการสะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตน และใคร่ครวญภายใน		จำนวนนักศึกษา	ร้อยละ
หัวข้อเรื่อง	ตัวอย่างข้อเขียนคำบรรยายของนักศึกษา	(คน)	
1.ความอดทน	“ถ้าไม่อดทนพอ... กลุ่มเราคงไม่มีวันนี้...”	39	100
2.ความสำเร็จ	“ความสำเร็จ อยู่ที่ทุกคนช่วยกัน”	39	100
3.ความเมตตา	“รู้สึกวุ่นๆ น่ารักน่าสงสาร...”	36	92.31
4.ความรับผิดชอบ	“ทุกคนในกลุ่มรับผิดชอบ ต่อหน้าที่เป็นอย่างดี”	29	74.36
5.ความตรงต่อเวลา	“เวลานัดกันต้องมาให้ทันเวลา..ไม่จั้นจะเสียงาน..”	20	51.28
6. อื่นๆ	“ทะเลาะกับน้องที่บ้านน้อยลง.” ฯลฯ	2	5.13

2.4 ผลการสะท้อนถึงปัญหาอุปสรรคที่สำคัญของการเรียนรู้ ซึ่งวิเคราะห์สังเคราะห์สรุปรวบรวมจาก
แบบรายงานการประเมินสะท้อนผลการเรียนรู้ด้วยตนเอง ของนักศึกษา มจร.

ปัญหาอุปสรรคที่สำคัญ	จำนวนนักศึกษา (คน)	ร้อยละ
1.ความรู้สึกกังวลใจเกี่ยวกับคะแนนสอบ	39	100
2. ปัญหาการแข่งขันระหว่างกลุ่ม	39	100
3.ปัญหาความไม่ไว้วางใจต่อกันในกลุ่ม	7	17.95
4. อื่นๆ (ไม่ชอบเด็กเล็ก ฯลฯ)	1	2.56

สรุปผลการวิจัย

ผลการศึกษาวิจัย ปรากฏว่า นักศึกษากลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่เป็นเพศชาย ร้อยละ 53.85 มาจากคณะวิศวกรรมศาสตร์ ร้อยละ 38.46 มีอายุอยู่ในช่วง 16-18 ปี และกำลังศึกษาชั้นปีที่1 ร้อยละ 92.31 กลุ่มนักศึกษาได้จัดโครงการชื่อว่า “พี่น้องแบ่งปัน” ขึ้น ณ.ศูนย์พัฒนาเด็กก่อนวัยเรียนวัดพุทธบูชา โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อให้ความรักความอบอุ่นใจ และสร้างความสนุกสนาน ต่อเด็กเล็กที่เป็น กลุ่มเป้าหมาย ด้วยกิจกรรมการเล่นิทาน วาดภาพระบายสี และสันทนาการต่าง ๆ โดยมีขั้นตอนการจัดดำเนินโครงการ เริ่มตั้งแต่การประชุมระดมสมองกลุ่มเพื่อ การเลือกหัวข้อโครงการ การเลือกพื้นที่การดำเนินกิจกรรม การวางแผนงาน ตลอดจนการเผชิญปัญหา อุปสรรคต่างๆร่วมกัน และนักศึกษายังมีการสะท้อน การเรียนรู้แบบย้อนมองตนและใคร่ครวญภายใน ซึ่ง เป็นการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลงในเรื่องต่อไปนี้ คือ ความอดทน (100%) ความสามัคคี (100%) ความเมตตา (92.31%) ความรับผิดชอบ (74.36%) และความตรงต่อเวลา (51.28%) ปัญหาอุปสรรคที่สำคัญ ต่อการเรียนรู้ คือ ความรู้สึกกังวลใจเกี่ยวกับคะแนน สอบ(100%) ปัญหาการแข่งขันระหว่างกลุ่ม(100%) และความไม่ไว้วางใจต่อกันในกลุ่ม (17.95%)

อภิปรายผล

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยแบบมีส่วนร่วม เน้นพิจารณาทั้งตัวกระบวนการ และผลลัพธ์เกี่ยวเนื่องกับการเรียนรู้หลังจากการจัดดำเนินโครงการ สังคมของนักศึกษาเสร็จสิ้นแล้ว โดยพิจารณาจาก ผลการวิเคราะห์สังเคราะห์พฤติกรรม ตลอดจนการจัดดำเนินโครงการ ทั้งนี้ในการเรียนรู้ตามแนวคิดเชิงระบบนั้น (Littlejohn, 2001 ; Donald and Others 1999). ควรต้องเริ่มต้นพิจารณาตั้งแต่ สิ่งป้อนเข้าสู่ระบบ (input) อันได้แก่ ตัวนักศึกษา หลักสูตร งบประมาณ ฯลฯ ซึ่งต้องมีความพร้อมอย่างเพียงพอ ในที่นี้หากพิจารณาถึงหลักสูตรวิชามนุษย์ กับหลักจริยศาสตร์เพื่อการดำเนินชีวิต พบว่าเป็นวิชา

ที่เน้นให้นักศึกษาเรียนรู้ด้วยตนเอง จากการลงมือปฏิบัติโครงการ ซึ่งสอดคล้องกับเงื่อนไขพื้นฐานของแนวคิดจิตตปัญญาศึกษา เรื่องความเชื่อมั่นในความ เป็นมนุษย์ (humanistic value) ว่ามนุษย์มีศักยภาพ สามารถเรียนรู้ และพัฒนาตนเองได้อย่างต่อเนื่อง โดยมีประสบการณ์ตรง เป็นปัจจัยสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐาน (ธนา นิลชัยโกวิท และคณะ,2551)

ส่วนความพร้อมเรื่องงบประมาณนั้น ตามเงื่อนไขของรายวิชานี้ นักศึกษาแต่ละคนที่ร่วมกันจัดโครงการจะต้องเสียค่าใช้จ่ายไม่เกินคนละสองร้อยบาท(เอกสารประกอบการแนะนำรายวิชา GEN111 สำนักศึกษาทั่วไป,2557) และกลุ่มต้องวางแผนจัดสรรค่าใช้จ่ายไม่เกินวงเงินที่มีอยู่ ซึ่งบางโครงการนักศึกษาอาจสามารถหาทุนสนับสนุนจากภายนอกได้เพิ่มเติม และในแง่ความพร้อมของตัวนักศึกษาเองนั้น พบว่านักศึกษาเกือบทั้งหมดยังไม่มีประสบการณ์ในการทำงานภาคสนามมาก่อน เพราะนักศึกษาส่วนใหญ่ในกลุ่มกำลังศึกษาอยู่ชั้นปีที่ 1 ซึ่งยังเป็นปีเริ่มแรกของการเรียนรู้ในรั้วมหาวิทยาลัย

ในส่วนของกระบวนการ (process) นั้น ตามขั้นตอนดำเนินการโครงการ พบว่า นักศึกษามีการเรียนรู้เกิดขึ้นในระหว่างขั้นตอนการดำเนินกิจกรรมแล้วในลักษณะที่สะท้อนออกมาเป็นพฤติกรรมภายนอก จากการสังเกตพฤติกรรมทั้งคำพูด ท่าทาง และการกระทำ โดยเฉพาะในช่วงการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นต่อกัน การถกเถียงกันในกลุ่ม นักศึกษาจะต้องยอมรับฟังความเห็นที่ต่างกันได้ จึงจะทำให้กิจกรรมสามารถดำเนินการต่อไปได้ และในการจัดกิจกรรมลงพื้นที่ภาคสนามนั้น นักศึกษาหลายคนในกลุ่มที่ไม่เคยเผชิญกับปัญหาความยุ่งยากความลำบากก็จำเป็นต้องปรับตัวยอมรับสถานการณ์ต่างๆ จากการสัมภาษณ์นักศึกษาผู้ให้ข้อมูลสำคัญวิจัยภายหลังการทำกิจกรรมแล้ว ต่างกล่าวสอดคล้องกันว่า “รู้สึกสุขใจมากที่ทำโครงการจนสำเร็จ และหากมีโอกาสยังอยากจะทำกิจกรรมแบบนี้อีก ฯลฯ ”

ในส่วนของผลลัพธ์ (Output) ยังพบประเด็น น่าสนใจว่า ผลการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นตามขั้นตอนในส่วน

กระบวนการข้างต้นดังกล่าวนี้สอดคล้องกับข้อมูลที่วิเคราะห์สังเคราะห์จากเขียนประเมินสะท้อนผลการเรียนรู้ของนักศึกษา หลังจากการนั่งสงบระลึบทบทวนถึงความรู้สึกภายในตน ซึ่งเป็นการสะท้อนผลการเรียนรู้ด้วยตนเองของนักศึกษาเมื่อเสร็จสิ้นการดำเนินโครงการแล้ว ซึ่งพบว่า มีนักศึกษาประมาณถึง ร้อยละ 78 ได้สะท้อนเรียนรู้แบบย้อนมองตน และใคร่ครวญภายใน และรับรู้ถึงความรู้สึกเป็นสุขที่ได้แสดงความรักความเมตตาผ่านการทำกิจกรรม นอกจากนี้ ผลการเรียนรู้ที่นักศึกษาสะท้อนออกมาแบบย้อนมองตน และใคร่ครวญภายใน ได้อย่างสอดคล้องกันมากที่สุด คือ การเรียนรู้เรื่องความอดทน และความสามัคคี ซึ่งนักศึกษาผู้ให้ข้อมูลสำคัญวิจัย ก็ให้ข้อมูลสอดคล้องกันว่า ทั้งความอดทน และความสามัคคีของกลุ่ม ช่วยทำให้โครงการบรรลุผลสำเร็จมากที่สุด อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาถึงผลลัพธ์ที่สะท้อนถึงปัญหาอุปสรรคที่สำคัญของการเรียนรู้แล้วนั้น ประเด็นสำคัญที่ควรนำสู่การพิจารณาเพื่อปรับปรุงมากที่สุด ก็คือ การหาแนวทางลดข้อกังวลใจในเรื่องคะแนนสอบ และการเปลี่ยนแนวคิดการแข่งขันระหว่างกลุ่ม ให้เป็นการให้กำลังใจต่อกัน และการสร้างความไว้วางใจกันในกลุ่ม ซึ่งเป็นปัญหาอุปสรรคที่เป็นผลกระทบต่อการเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในตนเอง ของนักศึกษา

ข้อเสนอแนะจากการศึกษาวิจัย

1. ผลการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นประโยชน์สามารถนำมาปรับปรุงการเรียนการสอนในชั้นเรียนในวิชามนุษย์กับหลักจริยศาสตร์เพื่อการดำเนินชีวิตให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยควรเพิ่มโอกาสให้นักศึกษาได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กันให้มากขึ้น ทั้งภายในกลุ่ม และระหว่างกลุ่ม โดยเฉพาะในช่วงการสอบ การนำเสนอและการสัมมนาโครงการในห้องเรียนรวม เพื่อสร้างเสริมงาน พลังกลุ่ม และความสุข

2. ควรสร้างระบบการวัดการประเมินผล เกี่ยวกับการสอบการนำเสนอและการสัมมนาโครงการ ให้มีรูปแบบเป็นการวัดประเมินผลในเชิงการเรียนรู้แบบพัฒนา และสร้างระบบให้เป็นการแข่งขันกับตนเองมากกว่าก่อให้เกิดความรู้สึกว่าต้องแข่งขัน เอาชนะเอาแพ้ ต่อกันอื่นๆ ตลอดจนแสวงหากลวิธีสร้างเสริมความสุขในการเรียนไม่ก่อให้เกิดผู้เรียนต้องรู้สึกกังวลใจต่อคะแนนสอบมากเกินไป

3. ควรเพิ่มรูปแบบการเรียนรู้ในห้องเรียนย่อย เน้นให้อาจารย์ที่ปรึกษากลุ่ม มีบทบาทสำคัญในการจัดบรรยากาศการเรียนรู้ให้เกิดขึ้น ด้วยการให้ความช่วยเหลือ ให้คำปรึกษา และการขจัดความรู้สึกไม่ไว้วางใจในกลุ่ม และควรเพิ่มกระบวนการสรรหาแกนนำกลุ่มที่มีความสามารถเป็นศูนย์กลางประสานงานกลุ่มได้ดี เพื่อช่วยการพัฒนาเรื่องการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นการเรียนรู้ที่จะเกิดขึ้นภายในตนเองของนักศึกษา มจร.

เอกสารอ้างอิง

- คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ,สำนักงาน. (2542). พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติพุทธศักราช 2542. กรุงเทพฯ : บริษัทพริกหวานกราฟฟิค จำกัด.
- จักกาคม มหิสรากุล. (2557). ความ(ไม่)รู้ของผู้ทำนาย: การสืบค้นตัวตนจากเรื่องเล่าบนฐานของ อัตชีวประวัติ. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจิตปัญญาศึกษาและการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง มหาวิทยาลัยมหิดล
- จุมพล พูลภัทรชีวิน. (2552). จิตตปัญญาศึกษาและการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง <http://jittapanya.blogspot.com/search/label/จุมพล%20พูลภัทรชีวิน>
- จूरिพร กาญจนการุณ. (2556). การเรียนรู้คุณธรรมผู้นำสืบประการของนักศึกษามหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี(มจร.)ผ่านการรับฟังการบรรยายพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. การประชุมวิชาการสถาบันพระปกเกล้า ครั้งที่ 15 ประจำปี 2556 ธรรมราชา. กรุงเทพฯ : 221-233.
- ธนา นิลชัยโกวิท และคณะ. (2551). งาน พลังกลุ่ม และความสุข โครงการวิจัยเพื่อพัฒนาหลักสูตรการอบรมและกระบวนการแนวจิตตปัญญาศึกษา. กรุงเทพฯ : ศูนย์คุณธรรม.
- บัณฑิต ติพากร. (2554). แผนปฏิบัติการด้านพัฒนาการศึกษา 2555-2559. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี.
- ประเวศ วะสี, (2549). จิตตปัญญาศึกษา. มหาวิทยาลัยมหิดล ปาจารย์สารฉบับศึกษาปริทัศน์ http://www.semsikkha.org/paca/index.php.Option=com_contenttask&view4id=146&Item
- สำนักงานรับรองมาตรฐานและประเมินคุณภาพการศึกษา(องค์กรมหาชน). (2549). คู่มือการประเมินคุณภาพภายนอกระดับอุดมศึกษา. กรุงเทพฯ : สำนักงานรับรองมาตรฐานและประเมินคุณภาพการศึกษา (องค์กรมหาชน).
- สำนักศึกษาทั่วไป. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี. (2552). เอกสารแนะนำสำนักศึกษาทั่วไป. http://gened.kmutt.ac.th/_
- สำนักศึกษาทั่วไป. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี. (2557). เอกสารประกอบการแนะนำรายวิชา-GEN111. <http://gened.kmutt.ac.th/>
- อรอนงค์ แจ่มผล. (2556). ผลของกระบวนการจิตตปัญญาศึกษาที่มีต่อการเรียนรู้ภายในตน <http://eduweb.kpru.ac.th/pdf/rs23.pdf>
- เอกรัตน์ รวยรวยและคณะ. (2557). การเผยแพร่องค์ความรู้ด้านจิตตปัญญาศึกษาในมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี(มจร.) ใน เอกสารการประชุมวิชาการประจำปีจิตตปัญญาศึกษา ครั้งที่ 6 : จิตตปัญญาศึกษา...พลังแห่งการฟื้นฟูและสร้างสรรค์สังคม ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหิดล.
- Ambrose, Susan A. 2010., How Learning Works: Seven Research-Based Principles for Smart Teaching, San Francisco : John Wiley & Sons, Inc.
- Bertalanffy, von, L. 1968, General systems theory. New York: Braziller.
- Donald, H. Ford and Richard M. Lerner. 1999, Developmental Systems Theory. London : SAGE Publications, Inc.
- Hart, T. 2004, Opening the contemplative mind in the classroom. Journal of Transformativ eEducation 2 (1) 28-46. [View Publication]
- Littlejohn, S.W. 2001, Theories of Human Communication. Belmont, CA : Wadsworth/ Thomson Learning.